

Examen VWO
2025

tijdvak 2
woensdag 18 juni
13.30 - 16.30 uur

Nederlands

Dit examen bestaat uit 37 vragen.
Voor dit examen zijn maximaal 70 punten te behalen.
Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Beantwoord de vragen in correct Nederlands.
Geef niet meer antwoorden (zinnen, redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld één zin wordt gevraagd en je antwoordt met meer dan één zin, wordt alleen de eerste zin in de beoordeling meegeteld.

Tekst 1 In jouw schoenen, in mijn hoofd

Hoe verhouden literatuur en empathie zich tot elkaar?

(1) Het Londense kunstinitiatief Empathy Museum zette enkele jaren geleden een project op met als titel *A Mile in My Shoes*,¹⁾ onder leiding van kunstenaar-curator Clare Patey. In een container, omgebouwd tot een schoenenwinkel of een soort van interactieve schoenendoos, konden bezoekers hun eigen schoenen inruilen voor die van een bekende of onbekende medemens. Dat kon schoeisel zijn van een kankerpatiënt, een chirurg, een dakloze, een imam, een vluchteling, of nog iemand anders. Daarna zetten ze een koptelefoon op en konden ze het verhaal van die persoon beluisteren en – dat was vooral de bedoeling – zich inleven. De mobiele schoenenwinkel ging de wereld rond en werd na Londen onder meer nog opgesteld in Riga, Melbourne, São Paulo, Porto, Montréal, Stockholm en Den Haag. Er werden steeds nieuwe verhalen opgenomen en aan de verzameling toegevoegd.

(2) De gedachte achter het project is niet nieuw: we leven in een gepolariseerde, conflictrijke en hyperindividualistische samenleving die nood heeft aan het weerwerk van humaniteit, solidariteit en empathie. *A Mile in My Shoes* illustreert het geloof dat zich inleven, waartoe de mens blijkbaar biologisch is uitgerust, gestimuleerd en getraind kan worden.

(3) Kunst – die sowieso inleving vraagt – kan daarbij helpen, en velen zien vooral literatuur als een geschikt experimenteerterrein daarvoor. De

Amerikaanse filosoof Martha Nussbaum en psychologen als Steven Pinker en Martin Hoffman zijn bovendien van mening dat het menselijke vermogen om zich in de ander in te leven onze morele gevoeligheid en onze sociale vaardigheden tout court verhoogt.

(4) En wie erin slaagt om het perspectief van de ander in te nemen, is eveneens in staat om zijn eigen perspectief kritisch te bekijken en te herzien. Kortom, door boeken te lezen word je empathischer. Wie empathie kan opbrengen, wordt een beter mens.

(5) Dit veronderstelde effect van het lezen van boeken op het vermogen om empathie te tonen of, ruimer, om moreel te handelen, tref je aan in zowat elk recent rapport over leesbevordering: lezen als “onontbeerlijke oefening voor de geest”. Literatuur wordt gezien als een safe space²⁾ voor emotionele exercities, omdat er geen reële actie van de lezer wordt verwacht of hoeft te worden gevreesd.

(6) Naast de loftuitingen over de effecten van empathie klinken er ook herhaaldelijk waarschuwingen tegen de ‘empathiegolf’ en de oproepen tot een ‘empathierevolutie’. Als ieder zich in de ander zou inleven en met hem of haar zou meevoelen, zou dit niet noodzakelijkerwijs uitmonden in een betere maatschappij.

(7) Dat een empathische ingesteldheid vooral gericht is op wie ons het naaste staat – familieleden, vrienden of al wie op ons lijkt – maakt die

juist bijzonder ongeschikt als kompas voor politiek beleid. Empathische
85 gevoelens zijn bovendien beperkt in duur, ze komen intuïtief tot stand en kunnen snel in hun tegendeel omslaan: woede en wraak.

(8) Ook wanneer het over literatuur
90 gaat, zijn er wel wat vraagtekens te plaatsen bij de positieve inschatting van de invloed die lezen zou hebben op ons empathische vermogen. In de eerste plaats is het bijzonder moeilijk
95 om empirisch onderzoek uit te voeren naar het effect van lezen, laat staan naar het effect op de empathische reacties van lezers. Dergelijk onderzoek gebeurt doorgaans met vragenlijsten, waarbij de ondervraagden
100 mogelijk meer gewenste dan reële antwoorden geven.

(9) Een vraag naar empathie voor een bepaald personage kan intiem
105 overkomen. Hoe kun je controleren of het wel klopt wat een lezer beweert en of hij zijn eigen empathische gedrag wel goed inschat? En zou het niet net zo goed kunnen dat je niet
110 door literatuur te lezen empathischer wordt, maar dat van nature empathische mensen intensiever en beter lezen?

(10) Wat in vele beschouwingen en
115 onderzoeken ook zelden aandacht krijgt, is het literaire genre. Over welk soort van boeken gaat het eigenlijk? Wekken hoogstaande literaire boeken, canonwerken, gemakkelijker
120 of minder gemakkelijk empathie op dan pageturners? Geldt dit evenzeer voor poëzie als voor proza? Moeten we niet vrezen voor negatieve effecten bij moreel verwerpelijke boeken?
125 Is uiteindelijk de nadruk op het empathische effect van lezen misschien niet meer dan een truc om de vele projecten tot leesbevordering gefinancierd te krijgen, en simpelweg

130 wishful thinking?

(11) Boeken doen het niet in hun eentje, schreef literatuurwetenschapper en empathieonderzoeker Suzanne Keen. De rol van leraren,
135 ouders, vrienden of bibliothecarissen kan even belangrijk zijn als het boek zelf. Uit de explosie aan leesclubs in de Lage Landen kunnen we misschien ook afleiden dat een gedeelde
140 leeservaring even belangrijk is als het gelezen boek.

(12) Ten slotte is er nog de ethische problematiek van het empathisch lezen, iets waar de Joods-Italiaanse
145 auteur Primo Levi voor waarschuwde. Wie onderwijs over de Holocaust richt op empathisch engagement en identificatie, loopt het gevaar die gebeurtenissen en ervaringen te
150 normaliseren en te trivialisieren.

(13) Dan stapt een lezer niet in de schoenen van iemand anders, maar stelt hij die iemand anders in zijn eigen schoenen, gaat hij uit van zijn
155 eigen ervaringen. Hongerlijden in een kamp met de dood voor ogen is iets geheel anders dan rondlopen met een lege maag, een ervaring die iedereen weleens heeft gehad.

160 **(14)** Een dergelijke “empathiserende” lectuur vindt Levi immoreel.

Misschien is literatuur wel het meest ethisch wanneer ze ons confronteert met de paradoxen en de complexiteit
165 van het leven, en niet wanneer ze een beroep doet op onze empathie en compassie.

(15) Ook in de Nederlandstalige literatuurkritiek is er tegenwoordig
170 veel aandacht voor empathie. Voor wie het graag in cijfers heeft: in de laatste tien jaar komen de woorden empathie of empathisch in Nederlandstalige recensies over literatuur
175 gemiddeld zeven tot tien keer zo vaak voor als in de jaren daarvoor

(gebaseerd op de databank LiteRom).

(16) Men zou dit terzijde kunnen

180 schuiven als een modiefenomeen, een nieuw woord voor een eeuwoude vanzelfsprekendheid. “Er zou waarschijnlijk geen fictie bestaan als we niet het vermogen hadden om ons in
185 te beelden hoe het voelt om iemand anders te zijn of ons in andermans situatie te bevinden”, schreef de Duits-Amerikaanse literatuurwetenschapper Fritz Breithaupt.

190 **(17)** Uitspraken over empathie in recensies en interviews blijken verschillende ladingen te dekken. We gaan er gewoonlijk van uit dat empathie een fenomeen is dat zich
195 voordoet bij de lezer die met een personage meevoelt. Maar empathie speelt evenzeer aan de auteurszijde.

(18) Schrijvers willen hun verhaal op zo’n manier presenteren dat de lezer
200 erin meegaat. Omdat empathisch engagement aan de kant van de lezer altijd voor een deel subjectief is, bestaat er kans op “inaccurate empathie”. Laura Broekhuysen toont
205 zich bewust van dit probleem in haar boek *Flessenpost uit Reykjavik* (2019): “het gaat er bij de depressie van mijn personage niet om of ik die voel, of zelfs maar navoel, het gaat
210 erom dat ik haar in beeld kan brengen, dat ik een tekst maak waardoor de lezer zich kan inleven. Schrijven is niet zozeer je inleven in je personage als wel je inleven in je
215 lezer. Het personage is degene in wie lezer en schrijver samenkomen, een en dezelfde zijn.”

(19) Interessanter nog dan de voorgaande opmerkingen zijn de romans
220 die het fenomeen “moeilijke empathie” aan de orde stellen, waarbij ervaringen en opvattingen van personage en lezer ver uit elkaar

liggen. Makkelijke empathie gaat uit
225 naar situaties die ons vertrouwd zijn of naar wie in de algemene opinie onze empathie het meest verdient: vluchtelingen, kinderen, slachtoffers, al wie negatieve ervaringen heeft
230 meegemaakt.

(20) In het geval van moeilijke empathie kan een verhaal de lezer over morele grenzen heen proberen te trekken, in verhalen die “mee-
235 dogenloos en overrompelend (...) betoverend en afschuwwekkend” zijn, zoals de Librisjury het formuleerde in haar rapport over *Mijn lieve gunsteling* (2020) van Lucas
240 Rijnveld. Rijnvelds verhaal over de negenenveertigjarige veearts die het hele boek lang als enige aan het woord komt met zijn obsessionele verlangen naar een veertienjarig
245 meisje, roept tegelijk weerzin maar ook een zeker begrip op, al zullen weinig lezers echt “empathiseren” met dit personage. “Weerstand en walging mogen er zijn, maar niet
250 alléén. De veearts is geen banale personificatie van het kwaad. Hij is juist heel menselijk. Je leert zijn wanen en angsten kennen”, aldus de auteur.

(21) Het doel van zulke boeken is niet zozeer om – zoals bij literatuur met makkelijke empathie – de lezer de gevoelens te laten delen, maar om een zeker begrip op te wekken of
260 inzicht te bieden in stuitende handelwijzen. Vaak komt er in het leesproces een dubbel perspectief naar voren, zodat de lezer de dader niet alleen meer als dader, maar ook
265 als slachtoffer gaat zien.

(22) Als we nu toch aannemen dat het lezen van literaire fictie op de een of andere manier het begrip voor de ander bevordert, dan nog blijft het
270 onduidelijk welke aspecten daarvoor

verantwoordelijk zijn en hoe dat
precies in zijn werk gaat. Soms lees
je dat vooral ik-verhalen of beschrij-
vingen van innerlijke gedachten of
275 een realistische stijl voor empathie
zouden zorgen, maar net zo vaak
wordt ook het omgekeerde beweerd.
(23) Het onderzoek naar de
empathische effecten van lezen staat
280 nog in de kinderschoenen. De
hypotheses waar onderzoekers van
uitgaan, staan soms lijnrecht tegen-
over elkaar. Sommigen veronder-
stellen dat toegankelijke teksten in
285 een realistische stijl het makkelijkst
empathie opwekken. Anderen gaan
uit van hypotheses die veel lezers
contra-intuïtief in de oren zullen
klinken. Zij menen dat elementen die
290 het leestempo vertragen, zoals
opvallende stilistische kenmerken en
metaforen, bijdragen tot empathie.

De lezer zou door deze “vertra-
gingen” aangespoord worden om
295 dieper in de tekst door te dringen en
na te denken over complexe
gevoelens en gedachten van verteller
of personages.
(24) En zelfs wanneer een lezer zich
300 slechts minimaal herkent in een
personage zou die er toch empa-
thisch op kunnen reageren. Literatuur
functioneert immers door sugges-
tiviteit, metaforen zijn “omwegen om
305 te spreken waarover we niet kunnen
spreken”, zoals Peter Verhelst in
Voor het vergeten (2018) schreef.
(25) Men mag het er oneens over zijn
of literatuur nu al dan niet onze
310 spontane emotionele reacties traint,
in elk geval confronteert literatuur
ons met moreel complexe situaties
die aanzetten tot reflectie.

Lut Missinne, De lage landen, 16 november 2022

*Lut Missinne is hoogleraar moderne Nederlandse literatuur aan de
Westfälische Wilhelms-Universität in Münster (Duitsland). Deze tekst is een
inkorting van het oorspronkelijke artikel, geaccordeerd door de auteur.*

noot 1 *A mile in my shoes*: Een mijl in mijn schoenen

noot 2 *safe space*: veilige ruimte

tekstfragment 1

Lezen als empathische work-out

(1) Het lezen van een verhaal verbetert de sociaal-cognitieve vaardigheden. Dat zijn vaardigheden die helpen om de gevoelens en gedachten van anderen te begrijpen. Door te lezen over de ideeën van een hoofdpersonage groeit deze capaciteit. Tijdens het lezen worden
5 dezelfde hersengebieden geactiveerd als tijdens de sociale interactie tussen mensen van vlees en bloed: het deel waar onder andere empathie wordt aangewakkerd. (...) Dat blijkt uit het promotieonderzoek van Lynn Eekhof, die vorige week op het thema promoveerde aan de Radboud Universiteit.

10 (2) *Welke verhalen kunnen deze vaardigheden verbeteren? Is dit verbonden aan een genre?*

“Daar zijn de meningen over verdeeld. Binnen de literatuurwetenschap wordt natuurlijk veel waarde gehecht aan literaire verhalen, maar in mijn onderzoek zie ik een verhaal als een stuk tekst waarin de menselijke
15 ervaring centraal staat. Het is belangrijk dat het verhaal verteld wordt vanuit een mens, met gedachten en emoties. Om het verhaal te begrijpen, móét je je wel verplaatsen in het personage.”

Jasmijn Huisman, Trouw, 23 januari 2024

Tekst 1 In jouw schoenen, in mijn hoofd

Hoe verhouden literatuur en empathie zich tot elkaar?

Lees tekst 1.

Tekst 1 kun je na de inleiding met onderstaande kopjes in vier opeenvolgende delen onderverdelen:

- deel 1: De relatie tussen empathie en lezen
- deel 2: Kanttekeningen bij de relatie tussen empathie en lezen
- deel 3: De letterkundige uitwerking van het begrip ‘empathie’ geanalyseerd
- deel 4: Slotoverwegingen bij de mogelijke effecten van lezen

- 1p 1 Bij welke alinea begint deel 3, ‘De letterkundige uitwerking van het begrip “empathie” geanalyseerd’?
- 1p 2 Bij welke alinea begint deel 4, ‘Slotoverwegingen bij de mogelijke effecten van lezen’?

“Het Londense kunstinitiatief Empathy Museum zette enkele jaren geleden een project op met als titel *A Mile in My Shoes*, onder leiding van kunstenaar-curator Clare Patey.” (regels 1-5)

- 1p 3 Welke maatschappelijke oorzaak verklaart vooral de opkomst van een project zoals dit, gelet op alinea 1 en 2?
- In de huidige samenleving
- A botsen ego’s en scherpe meningen regelmatig, waardoor er een diepe behoefte is aan menselijkheid en verbondenheid.
 - B ontstaan vaak harde en scherpe conflicten, waardoor egocentrisme en polarisatie het maatschappelijk debat domineren.
 - C vinden velen dat we onze empathie kunnen trainen, waardoor van kunst wordt verwacht dat ze het inleven in een ander centraal stelt.
 - D willen mensen zich kunnen verplaatsen in een ander, waardoor de interesse in empathie-bevorderende projecten toeneemt.

“Kunst – die sowieso inleving vraagt – kan daarbij helpen, en velen zien vooral literatuur als een geschikt experimenteerterrein daarvoor.” (regels 38-41)

- 1p 4 Citeer uit alinea 2 tot en met 4 de zin die samenvat waarom literatuur lezers meer empathisch zou maken.

In alinea 6 tot en met 13 wordt een groot aantal problemen besproken in de maatschappelijke aandacht voor empathie. Deze problemen zijn in te delen in drie groepen alinea's die elk betrekking hebben op een ander centraal probleempunt.

- 3p 5 Benoem voor elk van de groepen alinea's het centrale probleempunt. Neem de nummers uit onderstaande tabel over en zet daarachter je antwoord.

groep alinea's	centraal probleempunt
alinea 6 en 7	1
alinea 8 tot en met 11	2
alinea 12 en 13	3

Een kritische lezer kan stellen dat in twee uitspraken in tekst 1 duidelijk drogredenen zijn te herkennen:

- 1 "Is uiteindelijk de nadruk op het empathische effect van lezen misschien niet meer dan een truc om de vele projecten tot leesbevordering gefinancierd te krijgen, en simpelweg wishful thinking?" (regels 125-130)
- 2 "Uit de explosie aan leesclubs in de Lage Landen kunnen we misschien ook afleiden dat een gedeelde leeservaring even belangrijk is als het gelezen boek." (regels 137-141)

- 2p 6 Hieronder staan acht drogredenen. Geef per uitspraak aan welke drogreden een kritische lezer er vooral in kan herkennen. Neem de nummers van de uitspraken over en zet daarachter telkens de letter van de juiste drogreden.

- a cirkelredenering
- b onjuist beroep op autoriteit
- c onjuist beroep op een oorzaak-gevolgschema
- d overhaaste generalisatie
- e persoonlijke aanval
- f vals dilemma
- g verkeerde vergelijking
- h vertekenen van een standpunt

Alinea 11 bestaat uit een standpunt met argumenten. Een kritische lezer kan stellen dat de auteur twijfel uitspreekt over de aanvaardbaarheid van deze argumenten.

- 2p 7 Citeer drie afzonderlijke woorden uit alinea 11 waaruit deze twijfel kan blijken.

In alinea 12 tot en met 14 staat een probleem centraal dat ontstaat als men empathisch lezen vooropstelt in onderwijs over de Holocaust.

- 1p 8 Met welke problematische vorm van empathie die verderop in de tekst wordt besproken, komt dit probleem grotendeels overeen?
- A met “empathisch engagement” (regels 200-201)
 - B met “inaccurate empathie” (regels 203-204)
 - C met “moeilijke empathie” (regels 220-221)
 - D met “makkelijke empathie” (regel 224)

“Misschien is literatuur wel het meest ethisch wanneer ze ons confronteert met de paradoxen en de complexiteit van het leven, en niet wanneer ze een beroep doet op onze empathie en compassie.” (regels 162-167)
Deze uitspraak wordt onderbouwd in alinea 12 en 13.

- 2p 9 Geef deze onderbouwing weer door onderstaande zinnen aan te vullen. Gebruik geen beeldspraak of voorbeelden. Neem de nummers uit de zinnen over en gebruik voor je aanvullingen in totaal niet meer dan 30 woorden.

Literatuur is minder ethisch wanneer ze een beroep doet op onze empathie en compassie, want dan ...(1)...

Literatuur is het meest ethisch wanneer ze ons confronteert met de paradoxen en complexiteit van het leven, want dan ...(2)...

In alinea 18 wordt ‘inaccurate empathie’ besproken.

- 2p 10 Vat de oorzaak uit alinea 18 samen waardoor een auteur ‘inaccurate empathie’ kan opwekken. Neem de nummers uit onderstaande zin over en zet daarachter je antwoord.

Een auteur ...(1)..., en niet ...(2)..., en daardoor kan inaccurate empathie ontstaan.

In alinea 19 en 20 wordt het begrip ‘moeilijke empathie’ besproken.

- 2p 11 Vat uit deze alinea’s de twee kenmerken samen van literatuur die ‘moeilijke empathie’ opwekt. Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 30 woorden.

Alinea 20 gaat in op de roman *Mijn lieve gunsteling* van Lucas Rijneveld.

- 2p 12 Noem twee *algemene* kenmerken waardoor deze roman een voorbeeld is van ‘moeilijke empathie’, gelet op alinea 20. Geef geen voorbeelden.

“Het onderzoek naar de empathische effecten van lezen staat nog in de kinderschoenen”, aldus alinea 23. Al eerder werd in de tekst kritiek geuit op het onderzoek naar de relatie tussen empathie en lezen.

- 2p 13 Vat uit tekst 1 drie centrale kritiekpunten op dit onderzoek samen. Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 40 woorden.

De metafoor is een van de stijlmiddelen in een verhaal die volgens alinea 24 en 25 mogelijk empathie opwekken.

- 2p 14 Welke twee van onderstaande kenmerken van de metafoor leiden mogelijk tot empathie, gelet op alinea 23 en 24? Noteer de nummers van de twee juiste kenmerken.

- 1 Een metafoor beschrijft de werkelijkheid complex en empathisch.
- 2 Een metafoor geeft het centrale probleem in een verhaal treffend vorm.
- 3 Een metafoor kan aan het onzegbare uitdrukking geven.
- 4 Een metafoor kan een persoonlijke visie treffend weergeven.
- 5 Een metafoor laat je reflecteren op gevoelens en ideeën in een verhaal.

- 2p 15 Welke zin geeft de hoofdgedachte van tekst 1 het best weer?

- A De empathische werking van literatuur is wetenschappelijk absoluut niet aangetoond, waardoor het maar zeer de vraag is of het lezen van literatuur onze maatschappij verbetert.
- B Het lezen van literatuur kan weliswaar de empathie van lezers vergroten, maar dit effect ontstaat alleen onder lastig te realiseren voorwaarden en is mogelijk afhankelijk van het literaire genre.
- C Literatuur laat lezers nadenken over complexe, gelaagde problemen; hierdoor hebben lezers een breder en rijker begrip van de wereld dan niet-lezers, waardoor ze ook empathie ontwikkelen.
- D Literatuur leidt niet per se tot empathie, maar leidt waarschijnlijk wel tot reflectie en engagement doordat ze lezers met een veelvormige weergave van de werkelijkheid confronteert.

De titel van tekst 1, ‘In jouw schoenen, in mijn hoofd’, is een metafoor.

- 2p 16 Leg beide delen van deze metafoor uit, gelet op de inhoud van tekst 1. Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 25 woorden.

- 2p 17 Hieronder volgen vijf uitspraken over de effecten van literatuur op lezers. Welke twee uitspraken passen het best bij de inhoud van de tekst? Noteer de nummers van de twee juiste uitspraken.

- 1 De empathische gevoelens die lezers tijdens het lezen van literatuur ervaren, zijn voornamelijk positief.
- 2 Het lezen van toegankelijke literatuur kan bij lezers net zo goed empathische vermogens opwekken als het lezen van ontoegankelijke literatuur.
- 3 Literaire teksten kunnen lezers laten nadenken over menselijke gevoelens en gedachten.
- 4 Literaire teksten zijn belangrijk doordat ze lezers kunnen confronteren met het paradoxale en complexe karakter van het leven.
- 5 Vooral meer hoogwaardige literaire genres zijn geschikt voor het opwekken van empathische vermogens bij lezers.

Lees tekstfragment 1.

- 1p 18 Komt de hoofdgedachte van tekstfragment 1 *wel* of *niet* overeen met de hoofdgedachte van tekst 1? Leg je antwoord uit.

In tekstfragment 1 wordt onder meer besproken welk genre teksten mogelijk empathie opwekt.

- 1p 19 Komen de uitspraken over het effect van genre op empathie vooral *wel* of vooral *niet* overeen met de inhoud van tekst 1? Leg je antwoord uit.

Tekst 2 Goede smaak is authentieke smaak, maar hoe kun je nog authentiek zijn?

(1) Deze week luisterde ik naar een lang gesprek over een van mijn favoriete gespreksonderwerpen: 'goede smaak'. Goede smaak is tricky. Het is een eindeloze bron van bluf, schaamte en statusangst. Je wilt graag goede smaak hebben, maar alleen anderen kunnen beslissen of jij die hebt. Hoe speel je dat klaar?

(2) Precies daarover sprak *The New York Times*-columnist Ezra Klein met *The New Yorker*-journalist Kyle Chayka. Volgens Chayka, auteur van *Filterworld*, over smaak in de 21e eeuw, gaat smaak vooral over zelf-kennis. Smaak is "kijken naar de wereld om je heen en daaruit kiezen wat er met jou resoneert, wat jou het gevoel geeft dat je bent wie je bent". Goede, en dus authentieke smaak is volgens de mannen belangrijker dan ooit. Het internet zoals het nu bestaat, duwt ons met algoritmes naar wat we al kennen, of naar wat de meeste mensen mooi vinden. Zo vormt zich "een grote blob¹⁾ generieke cultuur". En de doorsnee mens is de ideale consument in het kapitalisme, dus echt eigen smaak is niet minder dan een vorm van maatschappelijk verzet. We moeten leren *zelf* na te denken, aldus Chayka.

(3) Kan dat? Echt voor jezelf denken? Een autonome smaak ontwikkelen? Als ik over smaak praat, begin ik graag over mijn theorie van het 'keukentrapje van de goede smaak'. Dat trapje heeft drie treden. Wie aan de slag wil met zijn smaak, begint op de eerste tree. Bijvoorbeeld met een componist als

Mozart. Dit is mooi, denk je dan, ik luister naar Mozart, ik geniet ervan, dit is hoge kunst, ik heb goede smaak. Maar dan stap je een trede hoger. Daar waait een andere wind. Mozart, dat is eigenlijk maar commerciële, oppervlakkige, op effectbejag geschreven kitsch. Niet mijn smaak. Doe mij maar [*insert ondoordringbaarder componist*].

(4) Nu komen we ergens. Deze persoon heeft écht goede, eigen smaak. Tot je nog een stap zet, naar de derde trede. Wie daar staat, heeft het werkelijk door. Ik ken de kritiek op Mozart wel, zegt die. En ja, ik snap waarom jij denkt dat dit frivool is. Maar als je écht goed luistert, hoor je dat het allesbehalve oppervlakkig is. *Juist* Mozart is voor de kenner een hele grote. Schaakmat.

(5) In gesprekken over Russische klassiekers (in die prachtige dundruk-uitgaven een robuuste markering van goede smaak) zie je dit vaak gebeuren met Dostojevski. De 'goede-smaak'-beginneling weet: Fjodor Dostojevski, dat is een belangrijke Russische schrijver van dikke humorloze boeken, dus: goede smaak. Op de tweede trede staan de Dostojevski-haters. In navolging van Karel van het Reve zijn zij soeverein in hun oordeel, niet geïntimideerd door Dostojevski's reputatie, en verklaren dat hij in feite alleen banale, schreeuwende personages opvoert in een matige, langdradige stijl. Bovenaan het keukentrapje lacht men hierom. *Juist* Dostojevski – die zo vaak verkeerd begrepen wordt –

is het summum van Literatuur.

(6) Wie de drie treden kent, ziet ze
85 vaker. Britney Spears staat ook vaak
op het trapje. Prima muziek voor de
naïeve pop-beginner, maar de
semigevorderde vindt haar een
oninteressant massaproduct. Tot je
90 op de derde trede staat, waar je de
onvermijdelijke man aantreft die,
enthousiast over zijn eigen
on-ironische oprechtheid hierover,
uitlegt: maar *Toxic*, dat is echt een
95 goed nummer.

(7) En het is ook een goed nummer.
Maar zo'n opmerking is ook een
verklaring van de eigen superieure
verhevenheid boven de snobistische
100 luisteraars die zich blindstaren op
Britneys populariteit bij de massa. De
waardering voor *Toxic* is niet louter
een uiting van een verijnde
afstemming met je diepste zelf.

105 (8) Ik beken dat ik er op mijn beurt
van houd mensen op de tweede of
derde trede te betrappen, en dat dat
weer een manier is om te laten zien
dat ik dit allemaal doorheb en dat
110 *mijn* smaak boven alle twijfel
verheven is.

(9) Uit het doolhof van de 'goede
smaak' ontsnap je niet.

(10) Toen ik dit vertelde aan een wat
115 belezener vriend, mijn theorie van
het keukentrapje, wees hij me er
liefdevol op dat dit allemaal niet echt
oorspronkelijke gedachtes waren. "Je
bent nu gewoon een boek van
120 Bourdieu²⁾ aan het navertellen. Lees
La Distinction." Hij had gelijk. En toch
bevestigde hij alleen maar mijn punt.
Zelfs mijn ideeën over smaak zijn
niet geheel authentiek, en komen niet
125 alleen maar uit mezelf.

Eva Peek, NRC, 19 januari 2024

Eva Peek is boekenrecensent en redacteur bij NRC.

noot 1 blob: een vormeloze, onduidelijke substantie

noot 2 Pierre Bourdieu (1930-2002) is een Franse socioloog.

tekstfragment 2 - Wikipedia over Bourdieu

Op grond van onder meer een enquête in de jaren zestig onder ruim 1200
mensen concludeerde Bourdieu in *La Distinction* dat mensen zich met behulp
van hun culturele smaak van elkaar onderscheiden. (...) Door hun opvoeding
en in mindere mate hun opleiding hebben mensen uit de hogere klassen een
5 habitus ontwikkeld waarin 'hoge cultuur' centraal staat. Zij zijn in staat en ook
geneigd om kunstwerken meer op vormaspecten, originaliteit en de verhouding
tot andere kunst te beoordelen (dit noemt hij een 'esthetische dispositie') dan
op de inhoud, het oproepen van emoties en het directe nut. Het onderscheidt
hen van mensen uit lagere klassen, tegen wie ze zich – al dan niet bewust –
10 afzetten.

Wikipedia

Deel 2

Tekst 2 Goede smaak is authentieke smaak, maar hoe kun je nog authentiek zijn?

Lees tekst 2.

- 2p 20 In alinea 2 worden twee tegengestelde invullingen van 'smaak' besproken. Vat deze twee invullingen samen door onderstaande zinnen aan te vullen met steeds *maximaal twee* woorden.

Neem de nummers uit de zinnen over en zet daarachter je antwoord.

Goede smaak ontstaat in wezen vooral door je te richten op ...(1)... .
Tegenwoordig ontstaat smaak vaak vooral doordat mensen zich juist richten op ...(2)... .

"Als ik over smaak praat, begin ik graag over mijn theorie van het 'keukentrapje van de goede smaak'. Dat trapje heeft drie treden." (regels 35-39)

- 3p 21 Vat elke trede van het trapje samen. Baseer je antwoord op alinea 3 tot en met 7.

Gebruik geen beeldspraak of voorbeelden, geef antwoord in volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 40 woorden.

Met het woordgebruik in alinea 4 tot en met 7 wordt consequent een algemeen kritiekpunt benadrukt op kunstliefhebbers op de tweede en derde trede van het keukentrapje. Dit kritiekpunt wordt in deze alinea's slechts één keer expliciet in een woordgroep benoemd.

- 1p 22 Citeer deze woordgroep.

In alinea 3 tot en met 8 wordt een spottende houding aangenomen tegenover kunstliefhebbers op de tweede en derde trede.

- 2p 23 In welke drie van onderstaande citaten is duidelijk **geen** sprake van deze spottende houding tegenover kunstliefhebbers, gelet op de inhoud van deze alinea's?

Noteer de nummers van de drie juiste citaten.

- 1 "Dat trapje heeft drie treden." (regels 38-39)
- 2 "Doe mij maar [*insert* ondoordringbaarder componist]." (regels 50-51)
- 3 "*Juist* Mozart is voor de kenner een hele grote." (regels 61-62)
- 4 "In gesprekken over Russische klassiekers (in die prachtige dundrukuitgaven een robuuste markering van goede smaak) zie je dit vaak gebeuren met Dostojevski." (regels 63-67)
- 5 "Fjodor Dostojevski, dat is een belangrijke Russische schrijver van dikke humorloze boeken" (regels 69-71)
- 6 "Britney Spears staat ook vaak op het trapje." (regels 85-86)
- 7 "Tot je op de derde trede staat, waar je de onvermijdelijke man aantreft die, enthousiast over zijn eigen on-ironische oprechtheid hierover, uitlegt (...)" (regels 89-94)
- 8 "En het is ook een goed nummer." (regel 96)

"Uit het doolhof van de 'goede smaak' ontsnap je niet." (regels 112-113)

- 2p 24 Leg de beeldspraak in dit citaat in haar geheel uit, gelet op de strekking van alinea 8 tot en met 10.

Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 40 woorden.

Uit alinea 8 tot en met 10 zijn nog een vierde en een vijfde trede van het keukentrapje af te leiden.

- 3p 25 Geef deze vierde en vijfde trede weer, én de misvatting die aan de vierde trede is verbonden.

Neem de nummers uit onderstaande tabel over en zet daarachter je antwoord.

	beschrijving van trede	misvatting bij trede
de vierde trede	1a	1b
de vijfde trede	2a	<niet van toepassing>

Hieronder staan vijf situaties waarin personen kunst waarderen.

- 2p 26 Geef per situatie aan of hier sprake is van de eerste, tweede of derde trede van goede smaak, óf dat dit niet te beoordelen is, gelet op de tekst. Neem de nummers van de situaties over en noteer daarachter *eerste*, *tweede*, *derde* of *niet te beoordelen*.

- 1 Een vriendin vindt de muziek van een wereldberoemde artiest erg goed en weerlegt eenvoudig de kritiek van anderen dat deze artiest weinig verfijnd zou zijn.
- 2 Iemand benadrukt dat hij alleen nog maar luistert naar werk van onbekende Slowaakse componisten en niet meer naar bekende.
- 3 Op een verjaardagsfeest weigert iemand om het over goede smaak te hebben.
- 4 Veel mensen waarderen een gemakkelijk in het gehoor liggend muziekstuk van een klassieke componist dat in een reclame is gebruikt.
- 5 Zonder voor de eigen smaak uit te komen, praat iemand mee over wat goede muziek is.

Stel, je wilt tekst 2 gebruiken in je voorbereiding op een eindopdracht bij het schoolvak Nederlands: het schrijven van een beschouwing over de ontwikkeling van goede smaak.

Je hebt sterke bedenkingen bij de betrouwbaarheid van tekst 2 als bron voor je eindopdracht. Daarom reflecteer je kritisch op de drie informatiebronnen die de auteur van tekst 2 heeft gebruikt, gelet op wat in de tekst hierover wordt gezegd.

- 3p 27 Selecteer uit onderstaande lijst de drie informatiebronnen, en geef per informatiebron de reden waarom deze als onvoldoende betrouwbaar kan worden gezien, gelet op wat in tekst 2 hierover wordt gezegd. Noteer de nummers van de drie juiste informatiebronnen en zet daarachter telkens de reden.

Informatiebronnen:

- 1 breed literatuuronderzoek
- 2 een gesprek met een vriend
- 3 een interview met een deskundige
- 4 een non-fictieboek
- 5 enquêtes en vragenlijsten
- 6 opnames en beeldanalyses
- 7 persoonlijke reflecties
- 8 straatinterviews
- 9 wetenschappelijke rapporten

“Je bent nu gewoon een boek van Bourdieu aan het navertellen. Lees La Distinction.” (regels 118-121)

Je kent Bourdieus werk niet en besluit daarom informatie over hem te zoeken op Wikipedia (tekstfragment 2) en de inhoud daarvan te vergelijken met de beschrijving van diens werk in tekst 2.

Lees tekstfragment 2.

Op grond van tekstfragment 2 constateer je dat Bourdieus denken over smaak niet in alle opzichten recht wordt gedaan in alinea 10 van tekst 2.

- 2p 28 Geef één reden waarom het denken van Bourdieu *wel* recht wordt gedaan, en één reden waarom *niet*, gelet op tekstfragment 2. Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 40 woorden.

Stemrecht vanaf je zestiende?

bron 1 – ‘Waarom al stemmen op je zestiende veel beter is’

(1) Politicoloog Sarah de Lange adviseert, als voormalig lid van de Raad voor het Openbaar Bestuur, het parlement en de regering om de kiesgerechtigde leeftijd te verlagen naar zestien. Ze vertelt waarom het goed is zestien- en zeventienjarigen stemrecht te geven, en hoe de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd bijdraagt aan de kwaliteit van onze democratie.

(2) “In je adolescentie ontwikkel je democratische normen en waarden, en je belangrijkste politieke overtuigingen. Het is ook de periode in je leven waarin je politieke betrokkenheid wordt gevormd. Alleen heb je op deze leeftijd nog weinig mogelijkheden om deze betrokkenheid te laten zien; je mag immers nog niet stemmen. Uit onderzoek blijkt dat als je de kiesgerechtigde leeftijd verlaagt, het makkelijker is om deze betrokkenheid, bijvoorbeeld op school, te stimuleren.”

(3) “Jongeren doen dan ervaring op met politieke participatie in een fase in hun leven waarin ze te vormen zijn, en dit vergroot de kans dat jongeren daadwerkelijk gaan stemmen. Uit onderzoek weten we namelijk ook dat wie stemt wanneer hij of zij de eerste keer kiesgerechtigd is, later vaker naar de stembus gaat. Wanneer de opkomst onder jongeren stijgt door verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd, kan dit dus ook in de toekomst tot een hogere opkomst bij verkiezingen leiden. Dit is

een belangrijk argument om zestien- en zeventienjarigen het recht te geven om te stemmen.”

(4) “Maar er is nog een reden om jongeren al op hun zestiende te laten stemmen. Jongeren en ouderen hebben tegenwoordig vaak verschillende opvattingen over politieke vraagstukken, maar omdat jongeren niet mogen stemmen, worden hun standpunten onvoldoende vertegenwoordigd in de politiek. Verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd kan die vertegenwoordiging verbeteren.”

(5) “Verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd biedt ook mogelijkheden om de politieke ongelijkheid tussen hoger en lager opgeleide jongeren aan te pakken. Lager opgeleide jongeren stemmen nu minder vaak en hebben minder politiek zelfvertrouwen. Bij de verkiezingen in 2017 stemde bijvoorbeeld 80% van de hoogopgeleide jongeren, versus 60% van de laagopgeleide. Dat is een groot verschil en erg zorgelijk.”

(6) “Laagopgeleide jongeren geloven in ons democratisch systeem, maar hebben niet het gevoel dat politiek voor hen is. Ze voelen hierdoor een grote afstand tot de politieke partijen en politici. Op de korte termijn haken ze hierdoor af en gaan ze niet stemmen bij verkiezingen. Op de lange termijn kan het afhaken ook tot politieke radicalisering leiden.”

redactie website UvA (Universiteit van Amsterdam), uva.nl,
6 november 2023

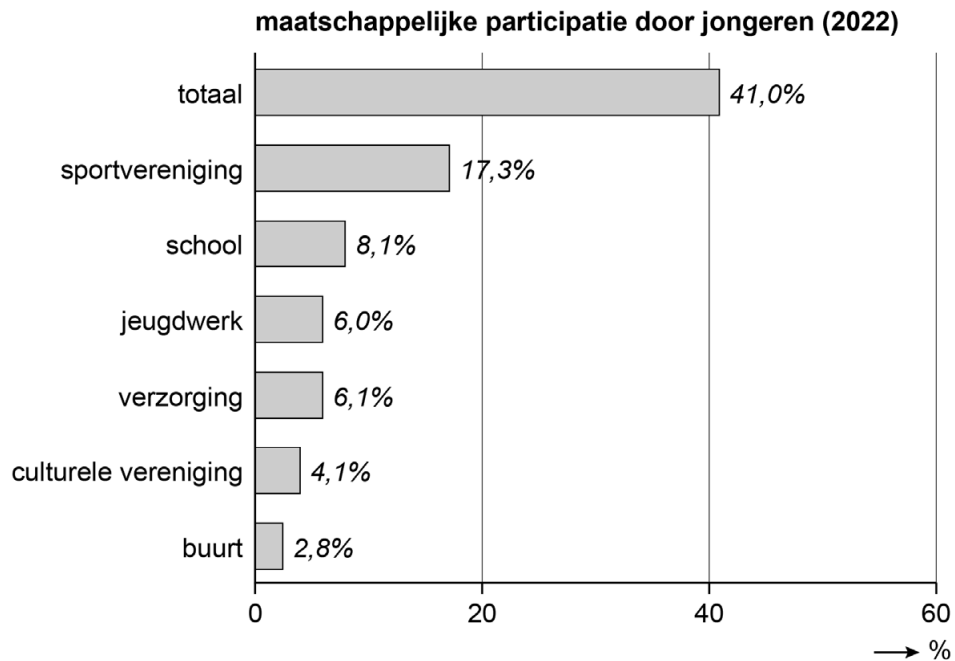
bron 2 – Minimumleeftijd stemgerechtigden in Europa

land	minimum-leeftijd	Voorwaarden
Albanië	18	
België	18	
Bosnië & Herzegovina	18	16 als je werkt
Cyprus	18	
Denemarken	18	
Estland	18	16 bij lokale verkiezingen
Finland	18	
Frankrijk	18	
Griekenland	17	
Hongarije	18	
Litouwen	18	
Ierland	18	
IJsland	18	
Kroatië	18	
Letland	18	
Macedonië	18	
Malta	18	16 bij lokale verkiezingen
Montenegro	18	16 als je werkt
Nederland	18	
Noorwegen	18	17 als je dat jaar nog 18 wordt
(...)		

Jonathan Hendrickx, stampmedia.be, 31 december 2016

Jonathan Hendrickx is postdoctoraal onderzoeker in media- en communicatiestudies. StampMedia is een jongeren-media-agentschap, ondersteund door de Vlaamse Vereniging van Journalisten.

bron 3 – Percentage jongeren dat maatschappelijk participeert

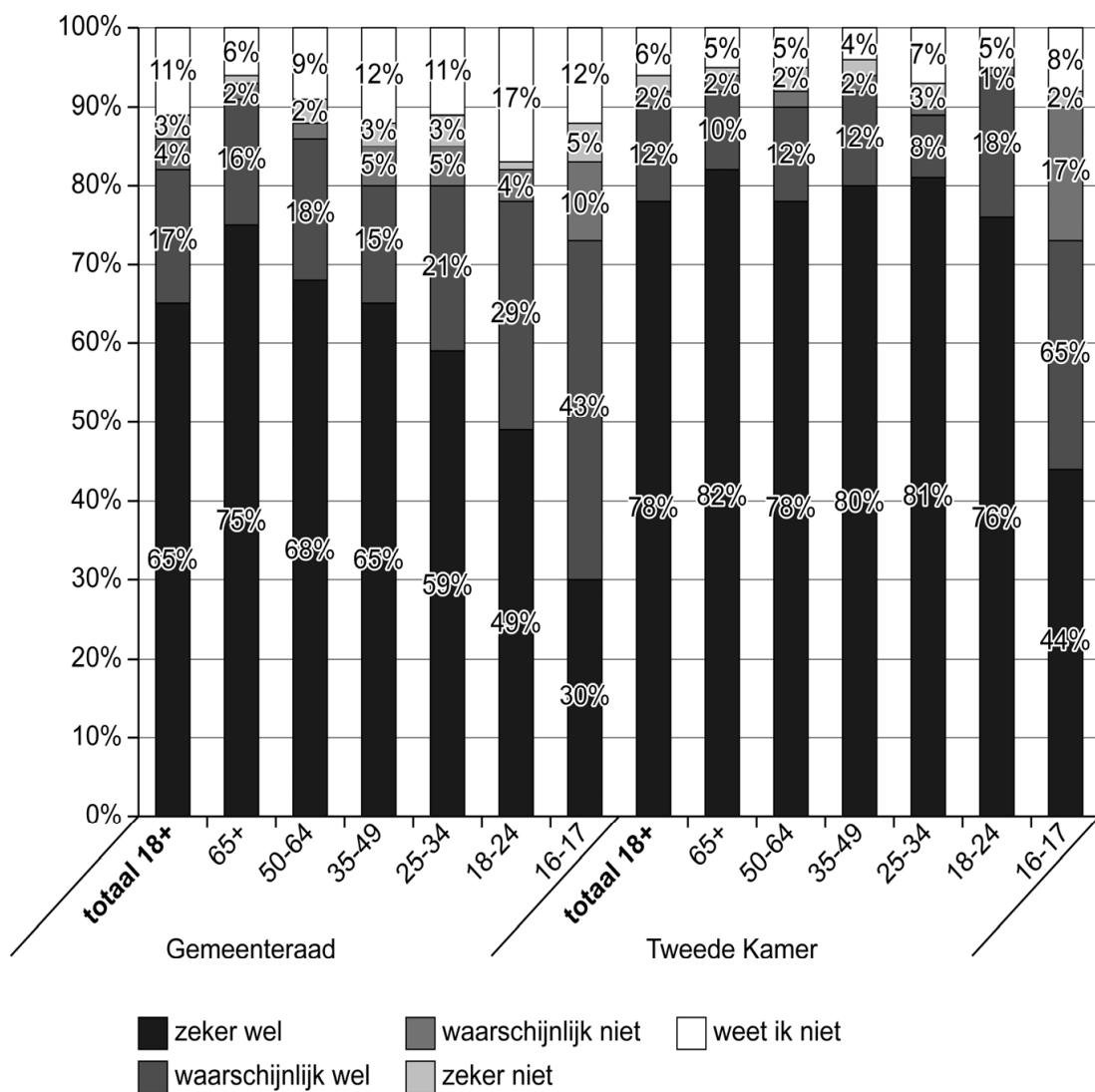
Jongerenparticipatie, of jeugdparticipatie, is het maatschappelijk meedoen van jongeren van 15 tot 25 jaar, bijvoorbeeld in de politiek, door vrijwilligerswerk, of via de maatschappelijke stage, die in het voortgezet onderwijs verplicht is.

Nederlands Jeugdinstituut, nji.nl, 5 juni 2024

Het Nederlands Jeugdinstituut is een nationaal kenniscentrum dat actuele kennis over opgroeien verzamelt en deelt.

bron 4

Nu is de stemgerechtigde leeftijd 18 jaar. Stel dat je al met 16 jaar zou mogen stemmen voor de Tweede Kamerverkiezingen/gemeenteraadsverkiezingen, zou je dan gaan stemmen? Basis: n = 2.267

Ipsos I&O, ioresearch.nl, 23 februari 2022

Bovenstaande figuur komt uit een onderzoek naar het verlagen van de stemgerechtigde leeftijd, in opdracht van Binnenlands Bestuur.

bron 5 - Een of ander advies: 'Stemrecht vanaf zestien jaar'

Reactie van gebruiker:

"Volgens de Raad voor het Openbaar Bestuur heeft onderzoek inmiddels uitgewezen dat pubers in het stembokje wel degelijk een verstandige keuze kunnen maken." Pas als je verantwoordelijk kunt zijn voor je eigen leven kun je iemand volwassen noemen. Een thuiswonende van zestien neemt de situatie
5 voor lief, heeft geen idee hoe het is om een studie af te maken en te werken en je eigen broek op te houden en verantwoordelijke keuzes te maken, uitzonderingen daargelaten. Het is niet voor niets dat ze op die leeftijd gevoelig zijn voor sektes, hun identiteit is nog niet uitontwikkeld.

kloopindeslootjijook | 25-06-19 | 07:38

GeenStijl, geenstijl.nl

GeenStijl is een Nederlandse actualiteitenwebsite.

bron 6 - Verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd

- (1) Als jongeren op school gestimuleerd worden om op jonge leeftijd te gaan stemmen zou dat op de lange termijn opleveren dat zij vaker gaan. Er is echter geen empirisch bewijs dat wanneer de kiesgerechtigde leeftijd wordt verlaagd, jongeren op latere leeftijd vaker gaan stemmen.
- (2) Een ander veelgehoord argument is dat jongeren op 16-jarige leeftijd allerlei rechten en plichten krijgen. Vanaf hun 16e moeten jongeren belasting betalen, kunnen ze een bromfietsrijbewijs halen en mogen ze een verzoek doen tot euthanasie, maar het stemrecht ontbreekt. Daarbij past wel de kanttekening dat uit het bezit van allerlei rechten en plichten op een bepaalde leeftijd niet als vanzelfsprekend ook andere rechten en plichten voortvloeien. Van geval tot geval is een zelfstandige inhoudelijke afweging nodig.
- (3) Een argument dat tegenstanders van een verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd vaak gebruiken, is dat jongeren nog niet goed genoeg in staat zouden zijn om weloverwogen keuzes te maken en de gevolgen van hun (politieke) keuzes niet goed kunnen overzien. Dit is overigens een historisch veelgebruikt tegenargument voor de uitsluiting van groepen van het kiesrecht, zoals vrouwen, armeren, tot slaaf gemaakten en in dit geval dus jongvolwassenen. (...)
- (4) Uit het voorgaande komen geen doorslaggevende argumenten voor of tegen verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd naar voren. Twijfels blijven. Het is uiteindelijk vooral een normatieve, politieke vraag. In het licht van die twijfels ziet de staatscommissie ervan af om te adviseren tot het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd van 18 naar 16 jaar.

Staatscommissie parlementair stelsel, Lage drempels, hoge dijken (2018)

Bovenstaand fragment komt uit een eindrapport van een onderzoek in opdracht van de Nederlandse regering, naar veranderingen in het parlementaire stelsel.

De teksten die voor dit examen gebruikt zijn, zijn bewerkt om ze geschikt te maken voor het examen. Dit is gebeurd met respect voor de opvattingen van de auteur(s). Wie kennis wil nemen van de oorspronkelijke tekst(en), raadplege de vermelde bronnen.

Het College voor Toetsen en Examens is verantwoordelijk voor vorm en inhoud van dit examen.

Stemrecht vanaf je zestiende?

Stel, je bereidt je voor op een korte schrijfopdracht voor het vak Nederlands, waarin je op basis van bronnen een beschouwing moet schrijven over de voor- en nadelen van stemrecht voor jongeren vanaf 16 jaar.

Je docent Nederlands geeft je een documentatiemap over dit onderwerp (bron 1 tot en met 6). Je neemt ter voorbereiding per bron de gedachtegang door en maakt een kritische vergelijking tussen de bronnen.

Lees bron 1.

Je vindt bron 1 betrouwbaar als informatiebron voor je beschouwing, omdat de geïnterviewde duidelijk een expert is en bron 1 afkomstig is van de website van een universiteit.

- 2p **29** Geef twee duidelijk van elkaar verschillende kenmerken van de inhoud en/of stijl van bron 1, waardoor deze bron inderdaad betrouwbaar lijkt. Geef geen voorbeelden.

In bron 1 staat een standpunt centraal over het verlagen van de stemgerechtigde leeftijd. Daarvoor worden drie hoofdargumenten gegeven.

- 2p **30** Vat dit standpunt en de drie hoofdargumenten samen volgens onderstaande tabel.
Neem de nummers uit de tabel over en zet daarachter je antwoord in volledige zinnen. Gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 55 woorden.

standpunt	1
hoofdargument (alineea 2 en 3)	2a
hoofdargument (alineea 4)	2b
hoofdargument (alineea 5 en 6)	2c

Lees bron 2, bron 3 en bron 4.

Je leidt uit bron 2 drie voorwaarden af die je kunt stellen aan zestien- en zeventienjarigen bij een verlaging van de stemgerechtigde leeftijd in Nederland.

- 1p 31 Noem deze drie voorwaarden.

Uit de gegevens in bron 2, bron 3 en bron 4 kun je telkens één algemeen argument vóór en één algemeen argument tegen de verlaging van de stemgerechtigde leeftijd afleiden.

- 5p 32 Noem per bron het algemene argument vóór en het algemene argument tegen.

Neem de nummers uit onderstaande tabel over en zet daarachter je antwoord.

	argument vóór verlaging	argument tegen verlaging
bron 2	2a	2b
bron 3	3a	3b
bron 4	4a	4b

Lees bron 5.

Je aarzelt over de betrouwbaarheid van bron 5: je vindt dat er herhaaldelijk één drogreden in wordt gebruikt.

- 1p 33 Welke drogreden is dat?
- A onjuist beroep op autoriteit
 - B onjuist beroep op een kenmerk- of eigenschapsschema
 - C overdrijven van voor- of nadelen
 - D vals dilemma
 - E verkeerde vergelijking
 - F vertekenen van een standpunt

Lees bron 6.

Je stelt vast dat een argument uit bron 5 tegen verlaging van de stemgerechtigde leeftijd kan worden ontkracht met een uitspraak uit bron 6.

- 1p 34 Citeer de zin met dit argument uit bron 5, én de zin uit bron 6 waarmee dit argument kan worden ontkracht.

Als laatste stap in je voorbereiding maak je een overzicht van relevante discussiepunten over het wel of niet verlagen van de stemgerechtigde leeftijd.

- 3p **35** Geef voor elk van onderstaande discussiepunten aan of het wordt besproken in bron 1, in bron 6 of in beide bronnen. Neem de nummers van de discussiepunten over en zet daarachter *bron 1*, *bron 6* of *beide*.

- 1 conclusies vanuit onderzoek naar effecten van jongerenstemrecht
- 2 de houding van jongeren tegenover de politiek
- 3 de invloed van jongerenstemrecht op later stemgedrag
- 4 de rationele besluitvorming van jongeren
- 5 de vertegenwoordigingsgraad van jongeren in de politiek
- 6 het opleidingsniveau van jongeren

Bij het vergelijken van de inhoud van bron 1 en bron 6 valt het je op dat deze bronnen elkaar regelrecht tegenspreken bij één argument voor het verlagen van de stemgerechtigde leeftijd.

- 1p **36** Citeer een zin uit bron 1 en een zin uit bron 6 waaruit deze tegenspraak blijkt.

Ten slotte bouw je je beschouwing over verlaging van de stemgerechtigde leeftijd op rond drie thema's:

- a voor- en nadelen van deze maatregel;
- b kenmerken van jongeren;
- c vergelijkingen met andere landen.

- 2p **37** Noem per bron het thema waarvoor de bron vooral kan worden gebruikt. Neem de nummers van bron 1 tot en met bron 6 over en zet daarachter steeds de letter van het juiste thema.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.